

FRÅN MYLLRANDE FÅGELLIV TILL UTARMAT KULTURLANDSKAP

I föregående nummer behandlades alkornas tid under isavsmältningen. Här berättar författarna om fågelfaunan under postglacial värmetid och de förändringar som skedde under Linnés tid och banade väg för de förhållanden som råder för fåglarna idag.

TEXT Fredrik Klingberg och Jimmy Stigh

Vi börjar med den postglaciala värmetiden, då bland annat hackspettarna hade ideala förhållanden i vårt land.

Sten Selander (1955) skriver följande i sin bok *Det levande landskapet i Sverige: "Tack vare pollendiagrammens och torvmossefossilens vittnesbörd vet vi ganska väl hur det sydsvenska landskapet såg ut, där stenåldersjägarna vittjade sina fällor och kröp ihop kring lägerelden till skydd mot de farliga makterna ute i naturen. Vi vet att en urskog av lövträd höljde in slätterna i ett svällande, mångmila täcke utan andra avbrott än tallskogen på grusåsar och sandmoar, myrarnas bruna fält av ag och sjöbäcken med deras krans av alkärr och videsnår. Och vi vet att den skogen var sumpigare, mörkare och mer oframkomlig än någon nutida, med kvalmigt fräna dunster av dy och multnande trä ur bråtar av fallna stammar. Vi kan också mana fram detaljer av det försvunna landskapets gröna kaos. Årbräckta ekar kvävdes under tunga, toviga klungor av murgröna; mistelkvastar gömde sig i lindkronorna; och där någon trädruin hade störtat samman, sprutande telningar ur marken och trängdes med de toviga busksnären. Vildsvin bökade efter ollon och rötter i myllan. Kilometervida mattor av vårblommor skimrade i solspelet under hasslarna och senare på sommaren skymtade bleka mullor."*

NATURSKOGEN BÖRJADE ETABLERAS från en tundra för cirka 13 000 – 11 000 år sedan när inlandsisen försvunnit, först i södra Sverige och efter hand längre norrut. Detta gäller för områden över högsta kustlinjen. I många kustnära områden är skogen mycket yngre beroende på strandlinjeförskjutningen.

Fredrik Klingberg är maringeolog på Sveriges geologiska undersökning. Fågelskådare sedan några år.

Jimmy Stigh är professor emeritus i berggrundsgeologi vid Göteborgs universitet. Fågelskådare sedan barnsben.

Yngst är skogen utefter norra Norrlandskusten. Luleå har en strandlinjeförskjutning på 85 centimeter på 100 år. /per 100 år?/ Detta innebär att skogar som ligger under tio meter över havet började etableras först under vikingatiden (från sent 700-tal till omkring 1100-talet). Hela Mälardalen kom också upp ur havet relativt sent, och där är landytan endast några tusen år gammal.

Födotillgången för fåglarna har varierat kraftigt över tid. Rikedomen på fisk i hav, sjöar och vattendrag har sannolikt varit stor ända fram till någon gång under 1900-talet. På land har insekter varit rikligt förekommande, speciellt i naturskogar och våtmarker. Gnagare har varit, och är, en viktig beståndsdel i vissa arters föda.

Fågelfaunan bör ha bestått av arter som trivs i en naturskog dominerad av ädellövträd. En jämförelse med naturskogen i Bialowieza i Polen och naturskogarna i Baltikum kan ge en bra uppfattning om fågelbeståndens artsammansättning och individantal under den postglaciala värmetiden.

Hackspettar av alla möjliga arter torde ha varit mycket vanliga, med tanke på all död ved som fanns i naturskogen under den postglaciala värmetiden.

DEN VITRYGGIGA HACKSPETTEN har mycket strikta krav på sin biotop. Minst en femtedel av landskapet bör bestå av lövskog, och av den delen måste hälften möta de särskilda krav som arten har. Den trivs bäst i skog med så kallade oädla lövträd, som vårtbjörk och asp och livnär sig mestadels på skalbaggar och deras larver samt andra insekter som den finner bland förmultnade träd. Men födan utgörs även av nötter, frön och bär.

Vitryggig hackspett häckar nu i ett bälte från Skandinavien till Kina och Japan och beräknas ha

ILLUSTRATION JOHNNY G. RAHLBERG

Naturskog någonstans i Götaland för 8 000 år sedan. En miljö med mycket död ved där till exempel vitryggig hackspett och spillkråka var vanligt förekommande arter.

ett bestånd på mellan 180 000 och 550 000 par. Norges population består av 1 700 – 1 800 häckande par, Lettlands 2 000 – 2 500, Litauens 900 – 1 200 och Vitrysslands består av 5 000 – 6 000 par.

Troligen bör vitryggig hackspett ha varit en vanlig art i de lövskogar som fanns under den postglaciala värmepreioden. Med tanke på arealen och biotopen kan populationen i Götaland uppskattningsvis ha varit i paritet med Lettlands och Litauens sammanlagda populationer, det vill säga minst 3 000 par.

MELLANSPETTEN HAR SIN UTBREDNING i ett jämförelsevis litet område i västra och södra Palearktis. I Europa finns ungefär 62 000 – 78 000 par, det vill säga större delen av världspopulationen. Vid födosök använder arten trädkronor med grenar och stamdelar som har grov bark. I stora delar av utbredningsområdet är mellanspetten därför knuten till skogar med gamla ekar. I skogar som används för skogsbruk är arten hänvisad till ekar, då dessa redan i yngre ålder är tillräckligt grovsprickiga. Mellanspetten är också knuten till skogar rika på dött trä, och räknas därför idag som en urskogsrelikt.

Bokar utvecklar vid 150 – 200 års ålder grovsprickig bark och partier med död ved som gynnar mellanspetten. Denna art bör således ha varit mycket vanlig under den postglaciala värmetiden med sin rika naturskog med ett stort inslag av gamla bokar och ekar. Populationen har troligen uppgått till minst 8 000 par, vilket kan jämföras med Polens i dagsläget 11 000 par. Mellanspetten har dock på senare år även påträffats i lövskogar med bland annat avenbok.

Avenbok och bok förekom något rikligare i Götaland för 2 500 – 1 000 år sedan, vilket sannolikt innebar en gynnsam tid för mellanspetten. Under den förra interglaciala istiden (det vill säga värmepreioden mellan de två senaste istiderna för 120 000 – 135 000 år sedan) var avenbok mycket rikligt förekommande i Götaland, vilket innebar att mellanspetten troligen var ännu vanligare då.

STÖRRE HACKSPETT LEVER FRÄMST i löv- och blandskog, men ibland även i barrskog. Den förekommer idag från Skandinavien och västra Sibirien till Uralbergen, norra Polen och norra Ukraina. Grankottar är en viktig del av födan, och därmed torde arten ha

varit mindre vanlig under den postglaciala värmeperioden. Den gynnades först när granen invandrade för cirka 3 000 år sedan.

Spillkråka förekommer i typiskt storstammig skog, såväl i ren tallskog som lövskog, men är talrikast i äldre blandskog. Arten gynnades av den storstammiga äldre skog som dominerade i Götaland under den postglaciala värmeperioden.

Gråspettens europeiska utbredning är ojämn, och man kan beskriva den som bestående av två bestånd. Ett sträcker sig från Baltikum över södra Finland, där den är vanlig, över till mellersta Sverige och vidare ut till Norges sydligare kustområden. Det andra beståndet, som är bredare, sträcker sig över Mellaneuropa och områdena väster om Svarta havet västerut mot Frankrikes atlantkust.

Gråspetten häckar i ganska olika biotoper, gärna i gamla aspar på öppna hyggen som gränsar till äldre granskogspartier, men även i sankta lövskogar längs älvar och vid sjöstränder. Den förekommer också i parkartade biotoper med högåldriga lövträd. Den verkar också föredra kuperad terräng, där insekter och myror vaknar till liv tidigt om våren på sydsluttningarna.

Under den postglaciala värmeperioden bör gråspetten ha haft en gynnsam miljö, och antalet par kan ha uppgått till uppskattningsvis fler än 40 000 enbart i Götaland, om man räknar med ett par per kvadratkilometer. I en tät population kan det lokalt förekomma tio par per kvadratkilometer.

GRÖNGÖLINGEN FÖREDRAR HALVÖPPNA landskap med vidsträckta skogar, framför allt skogsbyn, skogsdungar på fält, ängar med fruktträd, parker, lundar och stora trädbevuxna trädgårdar. Arten visar en stark förkärlek för lövskog, och i vidsträckta barrskogar kan den i stor utsträckning vara mycket sällsynt eller saknas helt. På grund av sin starka specialisering på marklevande myror är gröngölingen känslig för stränga vintrar med höga snötäcken.

Gröngölingen är en av de vanligaste hackspettarna i Europa. Det samlade europeiska beståndet uppskattas till mellan 590 000 och 1,3 miljoner par. Antalet gröngölingar i Sverige uppskattas till mellan 20 000 och 40 000 par. Under den postglaciala värmeperioden fanns det färre öppna ytor, något som inte gynnade gröngölingen, och hur stor populationen kan varit är mycket osäkert. Som högst räknar man i Frankrike med 0,6 par per kvadratkilometer. I Götaland kan det då ha funnits cirka 20 000 par, om man halverar den franska siffran.

Tretåig hackspett fanns säkerligen, men denna art är mer anpassad till gammal barrskog och gynnades troligen av granens invandring norrifrån till Götaland för cirka 3 000 år sedan.

SVART STORK ÄR EN ART som bör ha haft tillgång till fördelaktiga biotoper under den postglaciala värmeperioden i Götaland. Den globala populationen uppskattas idag till mellan 32 000 och 44 000 individer. Efter taxeringar i ett område från Estland till Polen uppskattar man att det där finns omkring 3 000 par och att populationen växer. En lämplig biotop samt Götalands areal, och med nuvarande siffror från Estland till Polen, kan antalet par under postglacial värmetid uppskattas till kanske 6 000 – 8 000.

En annan art som torde ha varit vanlig under denna period är sommargyllingen, som föredrar täta lövskogar av ek och bok, helst i anslutning till vatten. Andra vanliga arter kan ha varit halsbandsflugsnappare, som också hör hemma i östliga lövskogar och gärna väljer äldre skogar, samt mindre flugsnappare – den sistnämnda mest i frodiga, täta skogspartier med rik undervegetation, gärna också med en bäck i närheten. Den föredrar lövskog men trivs även i skogar med inslag av barrträd.

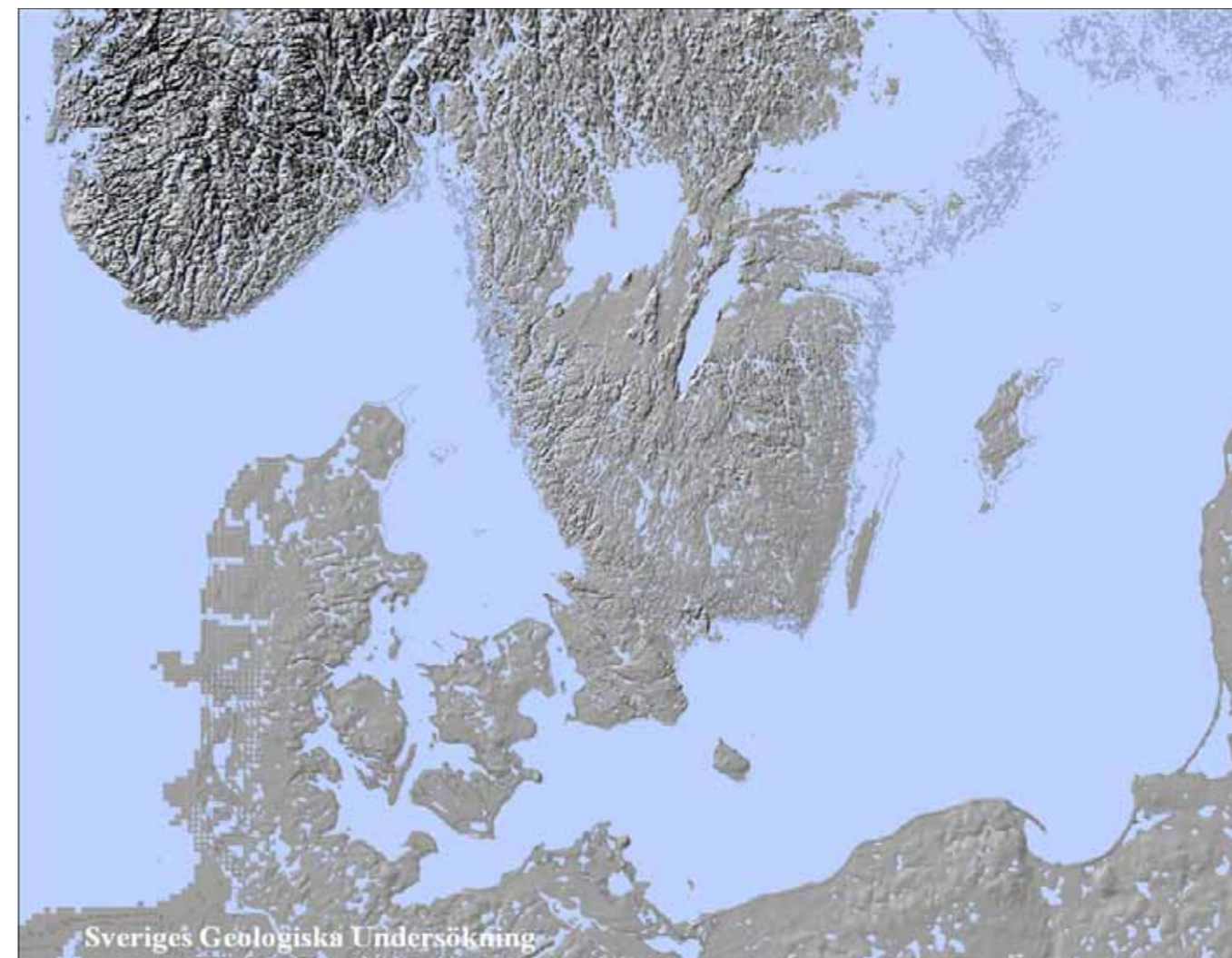
Brandfält hyser en del arter som är anpassade till denna biotop, som till exempel trädlärka. Marklevande fåglar samt arter kopplade till jordbruksmark, som bland annat sånglärkor, gråsparvar och pilfinkar, var troligen mycket ovanliga vid denna tid.

VIDARE TILL LINNÉS TIDEVARV, 1700-talet, som innebar början till den storskaliga påverkan på naturen som människan har idag.

Tänk dig att du är ute på jakt och precis har lyckats skjuta en enkelbeckasin som du hänger upp i byxlinningen bredvid en duvhök. Du vandrar förbi en åkerlapp där man håller på med vårbruket. Runt hästarna springer gulärlor och starar, och du skymtar några vita storkar nere vid kärret. Runt omkring dig finns nyharvade åkrar, sånglärkan drillar i skyn och en bivrak drar över i lufttrummet. Uppströms ligger myrmarker där någon gräver upp torv. Där fanns tidigare dvärgbeckasiner och där brukade brushanarna spela.

Så kunde en vårdag te sig under Carl von Linnés tid. Sverige dominerades då fortfarande av skog. Skogsavverkning för att få ved, liksom timmer till byggnader och skepp, hade påbörjats redan några hundra år tidigare.

Landskapet började öppnas upp, men jordbruket var fortfarande i sin vagg. Odling skedde i vissa trakter, främst i Skåne, Halland, Västergötland, Mälardalen samt på Öland och Gotland. Naturskogar utgjorde fortfarande ett dominerande inslag i landskapet. Insekter var sannolikt mycket vanliga, både i art- och individantal, en bit in på 1700-talet. Fisk i hav, sjöar och vattendrag hade funnits i rikliga mängder ända sedan istiden. Människan hade ännu inte tekniker för att ta ut mer från naturen och sina odlade marker än vad man använde till föda.

ETT FANTASTISKT RIKT FÅGELLIV hade etablerats i Sverige, efter cirka 10 000 år av relativt stabila förhållanden både vad beträffar klimat och biotoper. Våtmarkerna var en mycket viktig del av landskapet, eftersom utdikningen knappt hade börjat, och de fanns alltså i riklig mängd och av varierande slag.

Jakten på fågel började vid denna tid, men hade troligen inte någon större inverkan på vare sig art- eller individantalet. Granskar man äldre jaktprotokoll finner man dock att rovfåglar är vanligt förekommande i texterna, och att jakten på dessa konkurrenter började ta ut sin tribut. Med stora antal rovfåglar kan vi sluta oss till att bytesdjur som hönsfåglar, duvor och småfåglar måste ha varit mycket vanliga.

En art som sånglärka är intressant, eftersom den är starkt knuten till jordbrukslandskapet. Det bör därför gå att göra beståndsuppskattningar genom att knyta jordbrukslandskapets utveckling till sånglärkans numerär. Genom att studera pollendiagram i södra Sverige vet vi när jordbruksmarker började uppträda, och man kan anta att pollenkurvan för säd även avspeglar sånglärkans bestånd.

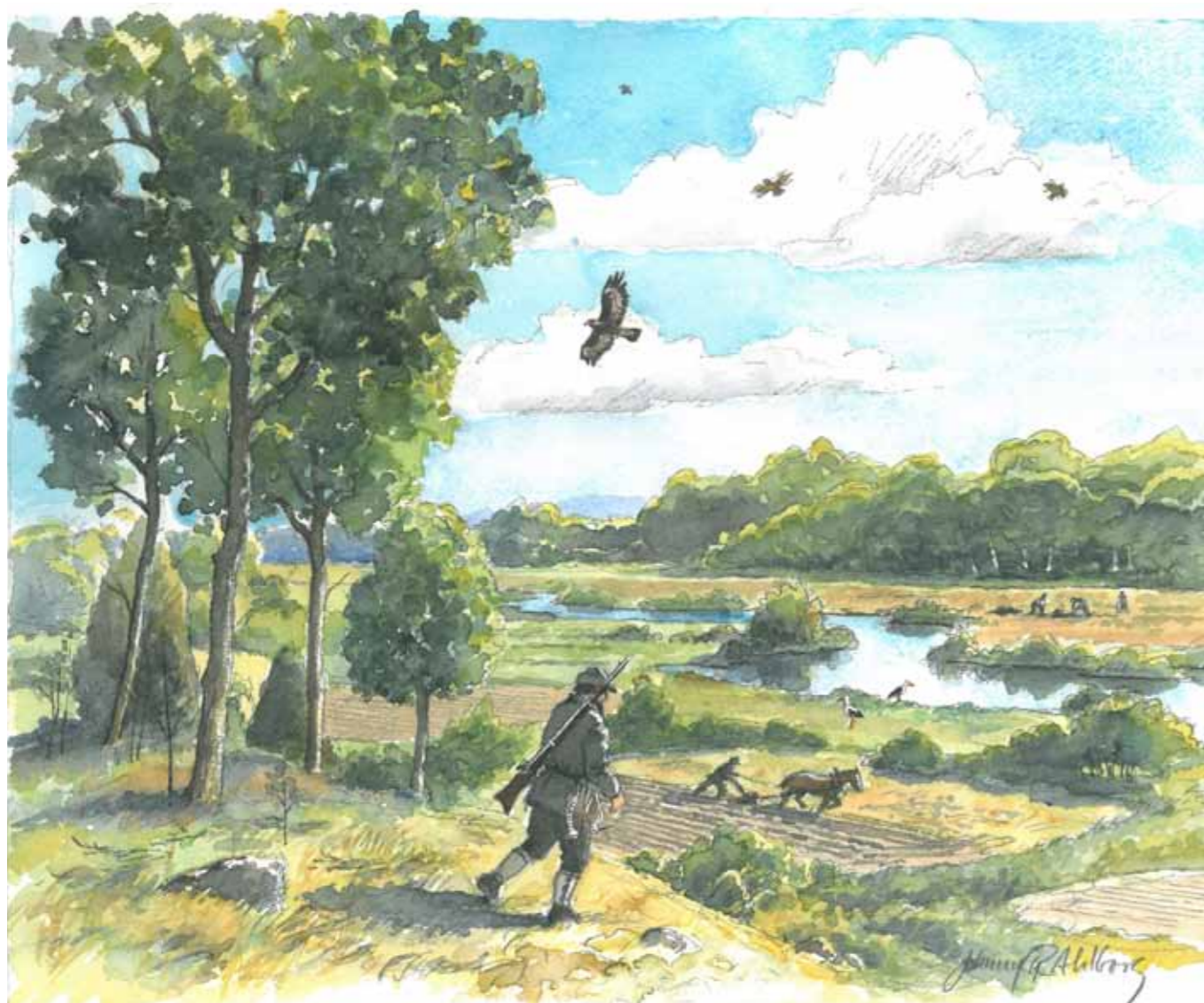
Under brons- och järnåldern började man odla i liten skala, och sannolikt medförde detta även

Paleogeografisk karta över södra Skandinavien för 8 000 år sedan. Öland och Gotland hade kommit upp ur havet, men ännu inte Mälardalen. Nästan hela Götaland bestod av naturskog och sjöar. Myrmarker hade börjat bildas, men hade fortfarande en liten utbredning. Källa: SGU.

att sånglärkan invandrade i mindre antal. Under medeltiden började jordbrukslandskapet ta form, till exempel på Öland och Gotland, i Skåne och utefter Hallandskusten, men fortfarande i relativt liten skala.

Sånglärkans stora expansion bör ha kommit på 1700-talet och då med fåglar från stäppområdena i Asien. I Europa lades miljontals kvadratkilometer under plogen och blev utmärkta kläckningsmiljöer för hundratals miljoner sånglärkepar. Denna explosion har kulminerat, och nu är sånglärkan på tillbakagång igen. I dag uppskattas den europeiska populationen till cirka 31 miljoner individer (28 – 35 miljoner). Arten är starkt beroende av mänsklig aktivitet. Man kan påstå att om inte människan odlat upp landskapet så hade det knappt funnits några sånglärkor i Sverige.

TILL SIST NÅGRA SLUTSATSER. Fågelfaunan förändrades från att vara anpassad till arktisk tundra och arktiska förhållanden till naturskogsanpassad. Det rika livet efter istiden gynnade alkor, gäss, änder och mäsafåglar, som fanns i stora mängder, men sannolikt var arterna relativt få. Naturskogarna som följde var fantastiskt rika på fågel, både var gäller arter och individer. Det torde ha etablerats en re-

LINNÉ'S TID: "...EN ÅKERLAPP DÄR MAN HÅLLER PÅ MED VÅRBRUKET. RUNT HÄSTARNA SPRINGER GULÄRLOR OCH STARAR OCH DU SKYMTAR NÅGRA VITA STOR- KAR NERE VID KÄRRET. RUNT OMKRING FINNS NYHARVADE ÅKRAR, SÅNGLÄRKAN DRILLAR I SKYEN OCH EN BIVRÅK DRAR ÖVER I LUFTRUMMET". FOTO: DANIEL STENBERG

lativt god ekologisk balans i slutet av denna period, som varade i minst 9 000 år.

I och med människans påverkan, från vikingatiden och framåt, har nya biotoper skapats på bekostnad av naturskogarna. I kulturlandskapet ökade inledningsvis den biologiska mångfalden. Nya arter etablerades, speciellt i jordbrukslandskapet som växte fram för hundratals år sedan.

Den stora förändring av landskapet som började då har med tiden drastiskt förändrat fågelfaunan. Flera arter som är anpassade till naturskogar har försvunnit helt. Vissa arter gynnades av omdaning av landskapet, men har under de senaste årtiondena också fått svårt att hålla kvar sin numerär.

Fågelbeståndens utseende idag är starkt kopplat till människans förhållande i naturen. Eftersom vi har stora områden med jordbruksmark har arter som gynnas av denna biotop etablerats och ökat i antal. Individantalet, och även antalet arter, håller människan på en låg nivå bland annat genom gifter och monokulturer. Våtmarkerna krymper och arter knutna till dessa minskar drastiskt.

”Sånglärkans stora expansion bör ha kommit på 1700-talet och då med fåglar från stäppområdena i Asien.

Av jordens landyta har 70 procent omformats av människan, som har skapat produktionsskogar, jordbruksmark, dikat ut våtmarker med mera. Idag är det människan som i hög grad bestämmer vilka fågelbestånd som ska finnas respektive inte finnas. I en del fall ökar vissa fågelarter och i andra fall minskar de eller försvinner helt. 🦅

Vi vill tacka Håkan Pleijel, Dan Hammarlund, Lars Larsson, Tore Pässe och Reino Andersson för givande synpunkter på artikeln.

Referenser

Del Hoyo, J. Elliott, A. & Sargatal, J. (eds.) Handbook of the Birds of the World Vol.7. Lynx Edicions, Barcelona.
 Nilsson (2008). Kråkan som var en mes. Ellerströms förlag.
 Paleogeografisk kartor (SGU, Sveriges geologiska undersökning).
 Selander, Sten. 1955: Det levande landskapet i Sverige. Bokskogen. Göteborg.